

KOKIOS YRA ISTORINĖS ŽEMAITIJOS RIBOS?

HABIL. DR. BENEDIKTAS JANKAUSKAS

Atsimenu sovietmetį, kai, gyvenant ir dirbant tuometinio Lietuvos Žemdirbystės instituto Kaltinėnų bandymų stotyje (Šilalės r.), viena iš Raseinių rajono kilusi bendradarbė labai pykdavo, jei ją kas nors pavadindavo žemaitė. Ji sakydavo esanti gimusi už Dubysos, o ten, anot jos, jau Lietuva (ne Žemaitija). Anuo metu vadintis žemaičiu, juo labiau oficialiose įstaigose kalbėti žemaitiškai, buvo, švelniai tariant, negarbinga. Esu tuo metu girdėjęs ir vieną Vaičiūose (Klaipėdos r.) gyvenusį profesorių tvirtinant, kad Dubysos upe eina Žemaitijos riba. Kiek vėliau tas profesorius patikslino (pasitaisė), nukeldamas Žemaitijos „sieną“ iki Nevėžio, nes sužinojęs, kad Vytautas Didysis kryžiuočiams dovanojęs Žemaitiją iki Nevėžio.

Baigęs aktyvią darbinę veiklą ir persikėlęs gyventi į Vilijampolę guodžiausi iš Žemaitijos centro atvykęs į Žemaitijos periferiją, kurią mažai kas pripažįsta priklausiusi Žemaitijai. Žemaitijos ribą ejuš Neries upe nuo jos santakos su Nemunu pripažįstančiu vadinu žinomą Lietuvos istoriką Alfredą Bumbliauską. Jis savo knygos [3] įklijoje prie pirmojo viršelio (taigi garbingiausioje knygos vietoje) paskelbė M. K. Radvilos žemėlapi, aiškiai rodantį pietrytinę Žemaitijos ribą, einančią Neries upe. Algirdas Antanas Gliožaitis [5] rašo, kad Lietuvos kunigaikščio Mikalojaus Kristupo Radvilos pastangomis 1613 metais (prieš 500 metų!) Amsterdame buvo išleistas (išspausdintas) Lietuvos žemėlapis „MAGNI DUCATUS LITHUANIAE CAETERARUMQUE REGIONUM“ („Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės ir jai gretimų sričių tikslus aprašymas“) su Dniepro žemupio schemomis. Minimas originalusis M. K. Radvilos žemėlapis vėliau buvo daug kartų perdirbinėjamas, įvairiai sujungiant atskiras jo dalis. A. A. Gliožaitis rašo [5], kad B. J. Blaew 1649 metų leidinyje yra viename lape, sukljuotame iš 4-rių nevienodo dydžio spaudos lapų, LDK žemėlapis (be Dniepro schemos), po juo – keturiuose lapuose aprašymas „Lithuania Magnus Ducatus“, kuriame atskira skiltimi išskirta „Samogitia“ (Žemaitija). Ta proga paminėtina, kad Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis (1 pav.) į Lietuvos ir pasaulio geografijos istoriją įėjo 1590–1600 m. organizuotomis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lauko kartografavimo ekspedicijomis, kurių pagrindu buvo sudarytas ir 1613 m. išleistas vienas tiksliausių tuo metu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapių. Dabar

1 pav. Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis. 1730–1737 m. Dailininkas nežinomas. Paveikslas saugomas Varšuvos nacionaliniame muziejuje

jis saugomas Upsalos muziejuje Švedijoje [6, 20]. Nėra abejonės, kad Radvila Našlaitėlis LDK žemėlapi rengė įvertinęs 1253 m. vykdytas Kuršo žemių dalybas [12–14], kurios vyko dėl to, jog buvo pavergtas Kuršas, o taip pat dėl vėlesnių Torno ir Melno sutarčių pakitusias [10, 18] LDK ir jos dalies – Žemaitijos – ribas. M. K. Radvilos žemėlapis yra paskelbtas dideliu tiražu išleistoje A. Bumbliausko knygoje [3], yra Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos išleistame kataloge [19], A. A. Gliožaičio straipsnyje [5] ir kt. Kitas į šį žemėlapi panašus yra Sansono (N. Sanson d`Abbelville) 1659 m. paskelbtas žemėlapis, kuriame Žemaitija vadinama

2 pav. Kuršas, Žiemgala, Žemaitija ir Lietuva N. Sansono žemėlapyje. Ilustracija iš B. Jankausko archyvo

„DUCHÉ DE SAMOGITIE“, o Lietuva – „PARTIE DE LITHUANIE“ (2 pav.).

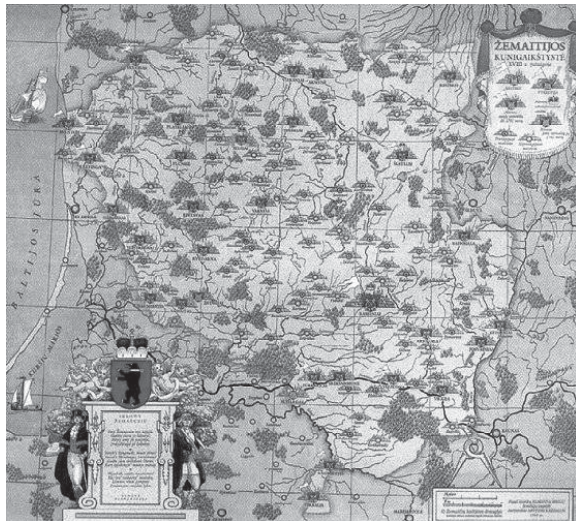
Jame matome pietrytinę Žemaitijos (Samogitia) ribą ėjus nuo sienos su Prūsija (piečiau Virbalio), vingiuota linija pasiekus Nemuną (maždaug ties Zapiškiu). Toliau riba eina Nemunu iki santakos su Nerimi, Neries upe – iki jos posūkio rytų kryptimi prieš dabartinę Jonavą ir toliau šiaurės rytų kryptimi iki sienos su Žemgala (Semigalle) į rytus nuo Panemunio (t. y. ryčiau dabartinių Rokiškio ir Obelių). Pažymėtina, kad pietvakariuose Žemaitijos riba su Prūsija ėjo Širvintos upe beveik iki jos santakos su Nemunu, o šiauriau Nemuno riba žymima lyg ir su Nemuno žemupyje rodoma „Schlavonia“ (gal taip vadinama Skalvija), nors faktiškai po Mėlo taikos sutarties ta Baltijos pakrantė su Nemuno žiotimis ir Klaipėda liko Kryžiuočių ordino priklausomybėje. Žemaitija šame žemėlapyje suskirstyta į tris dalis: šiaurės vakarų, vidurinę bei rytinę, nenurodant tų dalių pavadinimų. Analogiškus žemėlapius, neakcentuodamas Žemaitijos ribų, yra pateikęs ir Adomas Butrimas [4]. Nedaug pietrytinės Žemaitijos ribos žymėjimu skiriasi ir vokiečių kalba paskelbti žemėlapiai: „Livonija-Kuršas-ir-Žemaitija“ (Livonie-Curlande-et-Samogitie-vi) [9] bei 1662 m. išleistas Jono Blaevo (Joan Blaeu) žemėlapis (3 pav.).

Yra išlikę daug XVII a. ir vėliau išleistų analogiškų žemėlapių, todėl nėra jokio pagrindo abejoti jų teisingumu. Bet koks nukrypimas nuo tiesos nepalankiai prieš Žemaitiją ir net Lietuvą nuteiktame Vakarų pasaulyje tais laikais būtų bemač pastebėtas.

Štai ką apie Žemaitijos kunigaikštystės ribas savo 1839 m. išleistoje knygoje „Žemaičių Kunigaikštystės statistika“, rašė iš Sedos kilęs poetas, publicistas, istorikas, Sedos dvaro savininkas, kovotojas dėl baudžiamos panaikinimo Vladimiras Gadonas [2]: „Iš-orėje ribojosi su Prūsija, toliau išorės siena ėjo Baltijos jūra. Siena su Prūsija, vadinamąja Rytų Prūsija, prasidėjo einant iš pietų į vakarus, netoli Matlaukio Virbalio parapijoje, toje vietoje, kur susieina Žemaičių kunigaikštystės, Trakų vaivadijos ir Prūsijos sienos. Nuo čia Lieponos upeliu, įtekančiu į Širvintą, šios vaga į Šešupę, toliau Šešupės vaga iki tos vietos, kur ji nuteka į Prūsiją. Nuo čia sausuma suko link Nemuno, o perkirtusi Nemuną, tekantį iš Žemaitijos į Prūsiją, siena toliau sausuma šiaurės vakarų kryptimi, nemažai vingiuodama, ėjo iki Baltijos jūros, iki pasienio punkto, esančio tarp Prūsijos Nemirsetos pašto stoties ir Žemaitijos Palangos miesto, netoli kalno, vadinamo Birutės kalnu. Ši Žemaitijos siena su Prūsija buvo daugiau kaip trisdešimt mylių ilgio.“ Toliau aprašinėjama tuometinė Žemaitijos siena su Latvija, kuri nedaug tepakitusi ir po 1921 metų gegužės 14 dieną Rygoje pasirašytos Lietuvos ir Latvijos sienos nustatymo konvencijos [21] išliko iki šių dienų. Toliau V. Gadonas rašo: „Žemaitijos siena su Kuršu baigėsi netoli Žemaitijos Kalvių pašto stoties, prie Elejos upelio, toje vietoje, kur Upytės apskritis, arba Trakų vaivadija ribojosi su Kuršu ir Žemaitija. Pasibaigus sienai su Kuršu, Žemaitijos riba su Trakų vaivadija, o dabar su Upytės apskritimi, pasuka į dešinę, pietryčių

3 pav. Livonijos ir kaimyninių kraštų 1662 metų žemėlapis. Ilustracija iš B. Jankausko archyvo

4 pav. Žemaitijos kunigaikštystės XVIII a. pabaigos žemėlapis (dail. Arvydas Každailis pagal istoriką Elmantą Meilų). Ilustracija iš B. Jankausko archyvo

kryptimi, ir Elejos upeliu eina link Pašvitinio miestelio, toliau čia sausuma, čia upelių vagomis, ties Pakruojo miesteliu staiga pasukusi į rytus, nuvingiuoja iki Mūšos upės. Neilgą atkarpą jos prisilaidykdamas, staiga pasisuka į pietus, praeina netoli Klovainių ir Pušaloto miestelių, toliau tiesia linija eina iki Šekynės upelio įtakos į Lėve-

(Nukelta į 6 p.)

Žemaitija. Danutės Mukienės nuotrauka

5 pav. Rusijos Kauno gubernijos ribos 1867–1914 m. Iliustracija iš B. Jankausko archyvo

(Atkelta iš 5 p.)

ni, iš čia jos tėkmė iki Bernatonių kaimo, nuo jo toliau iki Nevėžio netoli Panevėžio. Čia siena, veikiai palikusi Nevėžį ir sausuma nuingiavusi nuo Palankės iki Kalnaberžės, vėl grįžta prie jo, visą laiką laikydami šios upės tėkmės, tik truputį nukrypdama ties Kėdainiais, eina iki jos įtakos į Nemuną ties Raudondvariu ir skiria Žemaitiją nuo Lietuvos (teksto pasvirimas mano – J. B.). Čia Žemaitijos siena kirta Nemuną, nuo kurio pietų kryptimi vienur sausuma, kitur Višakio upeliu ir Šešupe vingiuodama baigė skirti Trakų vaivadiją nuo Žemaitijos Virbalio parapijoje ties Matlaukiu, ties ta vieta, nuo kurios ir pradėjome brėžti Žemaitijos ribas“. Pasvirusioji cituota V. Gadono teksto dalis atitinka kito žemėlapio „Žemaitijos kunigaikštystė XVIII a. pabaigoje“ (4 pav.) rytinės ribos situaciją. Galima tik spėlioti, kad tą žemėlapij užsakiusi Žemaičių kultūros draugija [28] tuo metu nežinojo apie minėtąjį M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapij arba kažkurio „tikrojo Lietuvos istoriko“ buvo suklaidinta.

Tas žemėlapis kabo Lietuvos Valstybės istorijos archyvo koridoriuje (Geriosios Vilties g. 10, Vilnius).

Rytinė žemėlapyje pavaizduotoji ir V. Gadono aprašytoji Žemai-

6 pav. Salako bažnyčia, 2012 metai. B. Jankausko nuotrauka

7 pav. Salakas Andriejaus Kapočiūno 1739 metų žemėlapyje. Iliustracija iš B. Jankausko archyvo

tijos riba tikriausiai atitinka 1398 m. spalio 12 d. Vytauto Didžiojo sudarytos taikos su Kryžiuočių ordinu sutartį, pagal kurią Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Ordinui užrašė Žemaičius iki Nevėžio upės. Taigi Vytautas tada ne visą Žemaitiją kryžiuočiams užrašė, o tik didesniąją jos dalį – iki Nevėžio. Apmaudu, kad Žemaičių kultūros draugija [28] užsakė parengti ne pilną Žemaitijos kunigaikštystės žemėlapij, o tik kryžiuočiams dovanotosios Žemaitijos dalies žemėlapij iki Nevėžio, kuris klaidina silpniau istoriją žinančius žmones. Juk ne kiekvienas gali atkreipti dėmesį, kad žemėlapyje vaizduojama XVIII a. pabaigos situacija neatitinka realios padėties. Net Rusijos sudėtyje atsidūrusios Žemaitijos kunigaikštystės ir Žemaičių vyskupystės ribų pagrindu sudarytoji tuometinė Rusijos Kauno gubernija (5 pav.) labiau atitinka Radvilos Našlaitėlio ir 2 pav. bei 3 pav. vaizduojamas Žemaitijos ribas, negu tos ribos nurodytos 4 pav. pateiktame žemėlapyje. 4 pav. Žemaitija pavaizduota be pietrytinės jos dalies galbūt dėl to, kad tą Žemaitijos dalį dar Mindaugui pavyko palenkti į savo pusę [3, 10].

Dėl Rusijos laikų Kauno gubernijos pietrytinės ribos panašumo į buvusią atitinkamą Žemaitijos ribą yra ir priešinga versija [27]; vyskupo Motiejaus Valančiaus užsakymu pagal Kauno gubernijos žemėlapij buvęs parengtas Žemaičių vyskupystės žemėlapis. Anot Vytenio Almonaičio [1], XIII a. visa Žemaitija jau buvo gana gerai centralizuota ir suvienyta. Lietuvos valstybės kūrimosi metais vyriausiasis žemaičių kunigaikštis, Saulės mūšio laimėtojas Vykinas tapo stipriu Mindaugo varžovu. Jį patį Mindaugas įveikė, tačiau visą Žemaitiją – tik iš dalies. Ilgiems šimtmečiams kraštas liko tradiciškai savarankiškas ir savitas. Laimėję Saulės ir Durbės mūšius, kalavijuočių ir kryžiuočių agresiją žemaičiai kiek atitolino. Žinoma, kad Žemaitija nuo XIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje turėjo autonomiją, kuri įvairiomis formomis reiškesi iki pat 1926 metų. Istorikas Alvydas Nikžentaitis rašo [22]: „Kalbėdami apie įvairius etnografinius Lietuvos regionus: Aukštaitiją, Dzūkiją, Suvalkiją ar Žemaitiją, galime pasakyti, kad tik paskutinėje iš išvardintų Lietuvos dalių pradėjo formuotis nors ir labai gimininga lietuviams, tačiau vis dėlto savarankiška tautybė žemaičių subetnosas“. Kitame straipsnyje [28] A. Nikžentaitis teigia: „Nuo XIII a. pabaigos atsidūrusi Vokiečių ordino kaimynystėje ir nesulaukdam pakankamo Lietuvos valstybės dėmesio bei palikta viena likimo valiai, Žemaitija pamažu ėmė izoliuotis nuo Lietuvos, čia susi-

darė savotiška terpė tarp dviejų didvalstybių, kurios kontroliuoti nepajėgė nei Vokiečių ordinas, nei Lietuva. Pasinaudoję tokia situacija, žemaičiai patys perėmė valdžią į savo rankas ... Neatsitiktinai XV a. viduryje Žemaitijos autonomiškumas ima jau atsispindėti ir Lietuvos valdovo titule. Net ir visiškai su Lietuva susijungusi Žemaitija iki pat 1918 metų išlaikė savo savitumus, visų pirma, visuomenės struktūroje bei ūkyje. Šių skirtumų nepanaikino ir nebuvo pajėgūs panaikinti Lietuvos valdovai, nepaisant tam tikrų jų pastangų". Anot istoriko Zenono Ivinskio [11] „Populiarioji Žemaičių vyskupija (*Dioecesis Samogitiensis*), kuri ilgai Medininkų ir Varnių vardais buvo vadinama, ir etnografiniu atžvilgiu buvo daug lietuviškesnė už kitas dvi vyskupijas (Vilniaus ir Seinų). Iš tiesų ji per pilnus keturis šimtmečius (tiksliau 409-ris metus) visokeriopu atžvilgiu yra įrėžusi savo originalius pėdsakus Lietuvos istorijoje.“

Daugelis istorikų tik paviršutiniškai vertino Žemaitijos vaidmenį bendrame Aisčių genčių kelyje į valstybingumą, nes, kaip rašo Kazimiero Prušinsko [23] cituojamas istorikas Adomas Butrimas „Nėra lengva aptarti esminius Žemaitijos istorijos ypatumus ...“ Tad ir paminėtasis autorius peržvelgė tik oficialias mūsų istorikų versijas apie Žemaitijos vaidmenį kelyje į Lietuvos valstybingumą [23].

Žemaičių vyskupija, nors ir vėlokai (tik 1417 m.) įkurta, garsėjo ne tik vyskupystės centru Varniuose [15], bet ir didele įtaka net XX a. pradžioje. Apie tai liudija faktas, kad 1905 m. birželio 15 d. sudegus medinei Salako bažnyčiai, Žemaičių vyskupas Cirtautas Gasparas 1906 m. rugpjūčio 8 d. pašventino Rygos architekto Morgulco Ignatijaus suprojektuotas tašytų akmenų Salako bažnyčios pamatus. Akmeninė Salako bažnyčia (6 pav.) baigta statyti 1911 m., o 1915 m. Žemaičių vyskupas Karevičius Pranciškus vėl ją konsekrovo Salako Švč. Mergelės Marijos Sopulingosios bažnyčios vardu [25, 29]. To priežastis galėjo būti salakiečių linkimas prie Žemaitijos. 2 pav. ir 3 pav. pateiktuose žemėlapiuose Žemaitijos riba eina šalia Salako, o Andriejaus Kapociūno (Andrew Kapochunas) 1739 m. žemėlapyje [26] (7 pav.) Salakas priskirtas Žemaitijai.

Pateiktieji ir tik paminėtieji žemėlapiai vaizduoja Žemaitijos ribas nuo XIII amžiaus. Apie darnų Žemaitijos ir Lietuvos valdymo laikotarpį Didžiojo kunigaikščio Ringaudo laikais (XII a. pab. – XIII a. pr.) esu rašęs anksčiau [16, 17]. Dar ankstesnių laikų Žemaičių (*Samogitian, Samaiten, Samaythen, Samoita, Žmudz, Zmudz, Jurija* ir kt.) lokalizacija sietina su vykusiomis ir tebevykstančiomis diskusijomis apie senovės Sarmatiją, Skitiją, Gudiją. Tai – tolimesnių tyrimų ir paieškų sritis.

LITERATŪRA:

1. Almonaitis V., *Ką šniokščia Jūros rėvos*, Kaunas: Veikslas, 1994.
2. Bairašauskaitė T., „Vladimiras Gadonas (XIX a. I pusės Žemaičių bajoro sociokultūrinis portretas)“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai*, Vilnius, 1998, p. 143-163.

3. Bumbauskas A., *Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005.
4. Butrimas A., „Čia susieina Lietuva ir Latvija...“, *Žemaičių žemė*, 2012, Nr. 1, p. 122-15.
5. Gliožaitis A. A., „Kunigaikščio M. K. Radvilos Lietuvos didžiosios kunigaikštystės 1613 m. žemėlapis“, *Žiemgala*, 2007, Nr. 1, p. 5–8.
6. Gustaitis A., *Kunigaikščio Radvilo žemėlapis*, Chicago, 1990.
7. *Wikimedia* http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:History_maps_of_Samogitia
8. *Wikimedia* http://commons.wikimedia.org/wiki/File:LIVONIA_vulgo_Lyefland-Joan_Blaeu_1662.jpg
9. *Wikimedia* http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0a/Livonie%2C_Curlande_et_Samogitie.jpg
10. Ivinskis Z., *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, Roma: Piazza della Pillola 4.
11. Ivinskis Z., „Žemaičių vyskupijos įkūrimas“, *Rinktiniai raštai*, Roma, 1987, t. 4, p. 91-97.
12. Jankauskas B., „Juodasis kryžius – taikios kuršių krikšto įdėjos žlugimas prieš 750 metų (I)“, *Voruta*, Nr. 11 (775), 2013-05-25, p. 5.
13. *Ten pat*.
14. Jankauskas B., „Juodoji sukaktis“, *Žemaičių žemė*, 2013, Nr. 1, p.56-60.
15. Jankauskas B., „Profesorius Mykolas Giedraitis – garsiosios kunigaikščių Giedraičių giminės atstovas“, *Mokslas ir gyvenimas*, 2012., Nr. 1 (639), p. 33–37.
16. Jankauskas B., „Ringaudas iš po užmaršties skraistės ir Lietuvos valstybės ištakos“, *Samogitia*, 2010, Nr. 2, p. 2–11.
17. Jankauskas B., „Ringaudas – prie Lietuvos valstybės ištakų“, *Voruta*, 2011, Nr. 9-11 (723–725), p. 11.
18. *Lietuvos istorija*, [red. A. Šapoka], Vilnius: Mokslas, 1990.
19. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos atlasų ir žemėlapių katalogas*, Vilnius, 1969.
20. „Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis“, *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1982, t. 9, p. 305.
21. Mukienė D., „Palangos gražinimas Lietuvai“, *Žemaitija* <http://samogitia.mch.mii.lt/ISTORIJA/palangr.htm>
22. Nikzentaitis A., „Žemaičių subetnosas“, *Žemaičių žemė*, 1996, Nr. 4, p. 26.
23. Prušinskas K., „Žemaičiai kelyje į Lietuvos valstybingumą“, *Žemaičių žemė*, 2009, Nr. 2, p. 2-4.
24. „Rusijos Kauno gubernija“, *Vikipedija. Laisvoji enciklopedija*, <http://lt.wikipedia.org/wiki/Vaizdas:Lithuania-1867-1914.svg>
25. „Salako kraštas, [sud. Girininkienė V., Jurgaitis R.]“, *Versmė*, 2012.
26. „Salakas“, *Lithuania* <http://kehilalinks.jewishgen.org/salakas/>
27. Samas A., „Žemaičių vyskupijos žemėlapis“, *Žemaitija* <http://samogitia.mch.mii.lt/VYSKUPIJA/vyskupzeme.htm>
28. „Žemaitijos istorijos fragmentai“, *Žemaitija* http://samogitia.mch.mii.lt/ISTORIJA/is_istorijos.htm
29. Žilinskienė J. V., „Salako bažnyčios istorija“, „Salakas“ [laikraštis], 2011 m. birželis, p. 3.

Kauno Viliampolė, 2013 m. rugsėjo 4 d.

Žemaitija. Danutės Mukienės nuotrauka